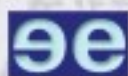

Милан Ранђеловић
Озан Чекмез

НИШКА ТВРЂАВА
(1689–1878).
НАСТАНАК И РАЗВОЈ

МИЛАН РАНЂЕЛОВИЋ
ОЗАН ЧЕКМЕЗ

**НИШКА ТВРЂАВА (1689–1878).
НАСТАНАК И РАЗВОЈ**

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
НИШКО УТВРЂЕЊЕ ОД АНТИКЕ ДО ВЕЛИКОГ БЕЧКОГ РАТА	13
ГРАЂЕЊЕ ТВРЂАВЕ.....	25
Под Аустријанцима (1689–1690)	25
Године нужне обнове (1690–1702).....	34
Прво грађење Тврђаве (1702–1719)	38
Друго грађење Тврђаве (1719–1720)	44
Велико грађење Тврђаве (1720–1737)	52
Поново под Аустријанцима (1737).....	61
Од обнове османске власти до Свиштовског мира (1737–1791).....	75
Тврђава од Свиштовског мира до Танзимата (1791–1839)	83
Од Танзимата до Кримског рата (1839–1856).....	87
Од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878).....	94
ОРГАНИЗАЦИЈА ГРАДИЛИШТА	100
Главни људи	100
Радна снага.....	119
Финансије и ресурси.....	136
УНУТРАШЊОСТ ТВРЂАВЕ.....	149
Махале.....	149
Исламски верски објекти	156
Џаде, сокаци и чаршија.....	162
Пашин конак.....	167
Арсенал и друга складишта.....	174
Бараке и остали војни објекти	181
Значајније јавне установе и здања профане архитектуре	186
ЗАКЉУЧАК.....	199

RESUME	203
РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ	205
РЕЧНИК ТОПОНИМА.....	211
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА И ФОТОГРАФИЈА.....	212
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	216
РЕГИСТАР ИМЕНА	231
РЕГИСТАР ТОПОНИМА.....	232
БИОГРАФИЈЕ АУТОРА.....	234

ПРЕДГОВОР

Иако је најзначајнији историјски топоним града Ниша, чини се да о Нишкој тврђави има више рестаураторско-конзерваторских студија, него што је објављено историографских дела која се баве њеном прошлосту. Пуно је разлога зашто је то тако и сви ти разлози су са истраживачке перспективе разумљиви. Бавити се урбаном средином која се непрестано мења отежава истраживачу, а обавезује га да препозна специфичности и изнесе јасне закључке о матрици по којој једна таква целина еволуира. Ако уз то додамо и временску компоненту, коју у случају Нишке тврђаве чине векови, постаје јасно да је темељито и опширно бављење Нишком тврђавом на ваљан начин могуће једино кроз тимски ангажман групе стручњака чије се експертизе узајамно допуњују. Чак и тада потребно је непрестано мењати перспективе и преиспитивати закључке како би се дали јасни одговори на бројна питања која бављење Нишком тврђавом вуче са собом. Осим овога, ту је и проблем османске архивске грађе, која је пре дигитализације 2001. године српским истраживачима била тешко доступна, те се до ње долазило махом личним ангажовањем и сопственим средствима.

Највећи допринос истраживању Нишке тврђаве у српској историографији дала су три аутора. То су Радмила Тричковић, Душанка Бојанић и Татјана Катић, чија смо дела у истраживању и ми користили. Нишком тврђавом Р. Тричковић бавила се у два наслова. У својој објављеној докторској дисертацији *Београдски њашалук 1687–1739* (Београд, 2013) поглављем *Нишки њашалук 1718–1739. године* она је обухватила и питање Нишке тврђаве, пишући о њој у периоду повећаног значаја Ниша за османску државу. Њено ауторско поглавље *Урбани развојак Ниша у XVIII веку у Историји Ниша I* (Ниш, 1983) чине неколико потпоглавља, од којих је једно посвећено управо изградњи Нишке тврђаве. Међутим, као и у претходном делу, Тричковић се и овде ограничила на прву половину 18. века. У *Историји Ниша I* од великог је значаја и поглавље *Ниш до Великог рата 1683* Душанке Бојанић. У овом зборнику Д. Бојанић није толико заступљена као Р. Тричковић, али је велики њен допринос за расветљавање урбане, културне, привредне и друштвене историје Ниша од 15. до 18. века. Када је у питању *Историја Ниша I* (заправо, све три књиге ове

едиције), нужно је подвући да је реч о наслову који је технички, најблаже речено, проблематично организован. Осим списка литературе, који је на крају сваке књиге наведен за свако поглавље, у текстовима аутора нема никаквих напомена, нити интегралних у тексту нити као фуснота које текст прате. То истраживачу отежава да докучи да ли је одређени податак оригинални закључак аутора поглавља (па је самим тим подложен преиспитивању) или је аутор тај податак преузео из неког примарног извора. Осим због овог техничког хендикепа, у *Историји Ниша I* има примера да није било концензуса око питања којих се више аутора дотакло. Како су у питању радови са опречним закључцима и подацима објављени под једним насловом, то прилично лоше утиче на кредибилитет целокупног зборника.¹ Пошто је *Историја Ниша I* незаобилазан наслов за истраживање историје овог града у османском периоду, важно је имати на уму да је у питању дело колико јединствено толико и са манама и, на неким местима, супротстављеним перспективама аутора, те га треба користити опрезно и врло критички. *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine* (Београд, 2012) Татјане Катић представља одличну синтезу примарних извора османске и европске провинијенције о великој османској контраофанзиви на прекретници Великог бечког рата. У два поглавља која се односе на Ниш (*Opsada Niša, Predaja Niša*) Катић је динамично пренела опис аустријске предаје Ниша (1690), пружајући пуно детаља о нишком утврђењу у то време.

По формату мање обимни, али подједнако корисни јесу радови савремених аутора европске и турске провинијенције – Флоријана Ридлера, Бекира Гокпинара, Омера Гезера и Мухитина Кула, које смо такође консултовали. Ридлеров чланак *Guarding the Imperial Border. The Fortress City of Niš between the Habsburgs and the Ottomans, 1690–1740* временски и просторно је најобухватнији. Не бави се само Нишком тврђавом, већ верским миљеом и инфраструктуром Нишке вароши у периоду од краја 17. века до 1878. године. У *Niș Kalesi'nin Yeniden İnşaatı ve Avusturya Seferlerindeki Rolü (1716–1717)* Б. Гокпинар анализира војни значај Нишке тврђаве од краја 17. до првих деценија 18. века, када је Тврђава и попримила данашњу форму. Пошто са доста детаља говори о грађењу Нишке тврђаве, Гокпинаров чланак представља одличну допуну *Урбаној развојка Ниша у XVIII веку* Радмиле Тричковић. У *Pasarofça Antlaşması'ndan Sonra Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücü: Niş Kalesi ve Garnizonu Örneği* Гезер се бави војним значајем Ниша након Пожаревачког мира (1718) и улогом коју је Ниш имао у војној стратегији османске државе према Аустрији, као погранично место

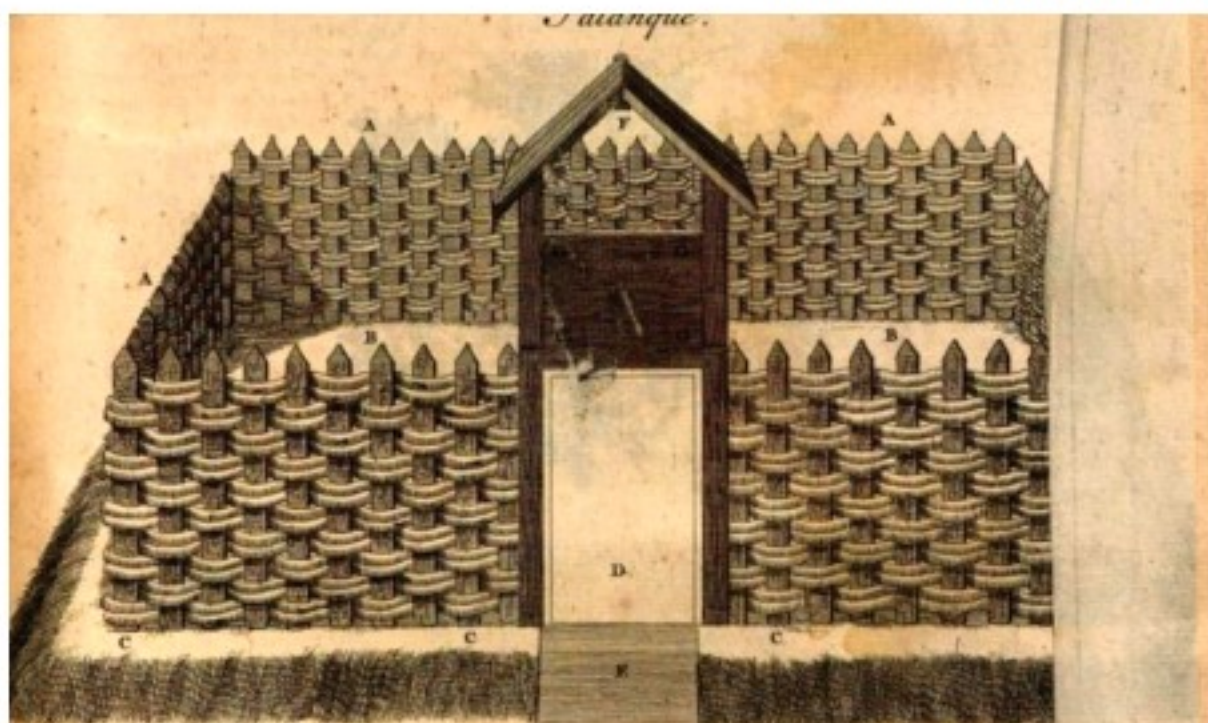
¹ Даћемо један конкретан пример – Хамза-бегова џамија. У *Историји Ниша I* Д. Бојанић тврди да је ова џамија у Нишу подигнута у 16. веку и њен настанак везује за чувеног османског крајишника у Угарској (стр. 129). За исту богомољу Р. Тричковић каже да је настала у 19. веку и као њеног оснивача идентификује извесног Нишлију Хамза-бега, трговца који је 1806. преминуо у Меки (стр. 254). Да и ми овде не бисмо уносили додатну нејасноћу, децидно подржавамо теорију Д. Бојанић јер се у свом тексту она позива на извор, док код Р. Тричковић тога нема.

НИШКО УТВРЂЕЊЕ ОД АНТИКЕ ДО ВЕЛИКОГ БЕЧКОГ РАТА

Од најранијег доба људи су предузимали разне мере да окруже своје пребивалиште како би штитили себе, своје породице и храну. Тамо где су у овоме успели, живот је био безбедан и сигуран, а даљи развој заједнице извеснији. Код успешних заједница директна повезаност одбрамбене моћи са развојем утицала је тако да временом многе од њих промене свој однос према околини, те од пуког склоништа постају утврђења која свој утицај шире ван зидина и повезују се са сличним местима у окружењу. Већа видљивост постигнута на овај начин са собом је носила предности и мане. Нека места постала су мете агресивних и јачих суседа, те су нестала. Друга су успела да се одрже и напредују, што је значило просперитет за заједницу и ширење њеног домена ван непосредне околине. Међутим, да би неко место уопште могло да се развије у значајније, морало је најпре да буде формирано на стратешком положају који је доприносио његовој безбедности. То су најчешће обале река, плодне долине и равнице заштићене планинама или лако бранива узвишења на раскршћима важних путева. Ниш је пример насеља које је било идеално према свим овим условима.

Иако је Нишка котлина (630 km²) једна од најмањих у сливу Јужне Мораве, плодне равнице у њеном средишту омогућиле су Нишу да се развије као доминантно насеље у целој регији. Са источне стране, од севера према југу, Ниш су окруживале густе шуме, високи ободи Калафата, Сува планина и Сврљишке планине богате рудама. Нишава, која је протицала са јужне стране насеља од истока према западу, отварала је везу са долинама Велике Мораве, Вардара и Тимока. *Via Militaris* (Цариградски друм, *Stanbul yolu*), на чијој се рути налазио, чинио га је незаобилазним на једној од највећих саобраћајница између Централне Европе и Истока. Осим што је био једна од тачака, Ниш је био и важно чвориште на овом друму.⁷ У правцу запад–исток пут кроз њега повезивао је насеља на Јадранској обали са Подунављем, а из Ниша путеви су водили ка античкој Улпијани и Скупију на

⁷ Зиројевић, Олга. *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 7, Историјски музеј Србије, Београд, 1970, 20.

Паланка

зидове грађене од камена.²⁵ Исти аутор наводи да паланка није имала посаду, међутим, како је у њој Челеђија затекао диздара, свакако да је нека од османских јединица смештених у Нишу имала дужност да паланку брани. Да се у периоду од проласка Крејлсхаима (1616) па до проласка Челеђије (1660) на обнови нишке утврде нешто радило, види се по запису немачког најамника Кристијана Валсдорфа. Он је четири године након Челеђије прошао кроз Ниш и оком искусног војника запазио да је Ниш *добро заштићен ѿверђавом*.²⁶ Како и када је тачно у првој половини 17. века нишко утврђење поправљано и колике су биле размере тих радова, остаће нејасно. Извесно је само да је нишка паланка од Челеђијиног проласка па све до 1689. године имала једну капију.²⁷ На основу тога претпостављамо да је током друге половине 17. века нишко утврђење задржало форму паланке и да она није мењана све до великих догађаја који ће се десити у Нишу 1689–1690. године. Након тога она ће еволуирати у утврђење чији ће развој моћи јасније да се прати.

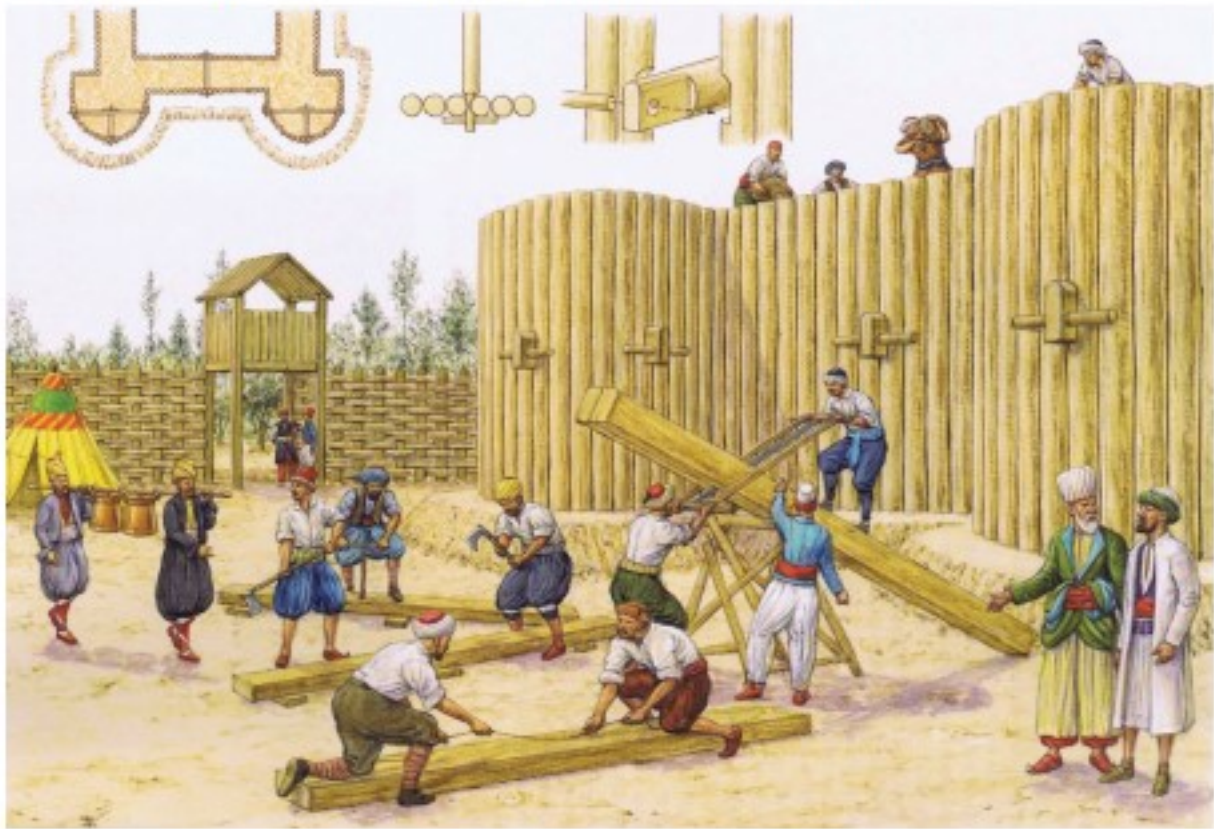
Какво је утврђење могла да буде нишка паланка? Паланке су једноставна, претежно дрвена утврђења која су на Балкану грађена још од римских времена. Османлије су их овде затекли, те су их усвојили (вероватно од Угра) као zgodnu праксу због брзе експанзије својих територија и

²⁵ Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev. i prin. Hazim Šabanović, Svijetlost, Sarajevo, 1967. 62.

²⁶ Ранђеловић, *Записи о Нишу (269-1877)*, 134.

²⁷ Ранђеловић, Милан. *Аустријска фортификација Ниша 1689–1690. године*, Записи, бр. 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2025, 62, 65.

како би био отпорнији на ватру и боље апсорбовао ударце ђулади. Ова два реда балвана нису била кројена на исти начин. Балвани у спољашњем реду закопавани су у земљу вертикално, а они који су коришћени за унутрашњи ред слагани су хоризонтално. Овако скројени зидови са сабијеном земљом у међупростору чинили су палисаду, тј. бедем паланке.

Грађење паланке

Додатна фиксација палисаде вршена је дрвеним клиновима који су је хоризонтално пробијали и повезивали унутрашњи ред балвана са спољашњим. Оваква палисада је код сложених паланки била кључни одбрамбени фактор јер се због коришћења земље, јефтиног ресурса, није штедело на њеној дебљини, тј. ширини. Зато су неке паланке имале палисаде са тако широким променадама (*seğirdim yolu*) да су на њих постављани топови, а могле су да издрже и коњанике.³¹ Као додатни елементи на спољашњем делу променаде грађени су зупци (*merlon, barbat*) или парапети за заштиту бранилаца од ватре нападача.

Мост, који су имале све паланке са спољашњим ровом, такође је био важан за одбрану паланке. Обично је грађен од дрвета и био је покретан ланцем. Разлог због којег се за мост ретко користио камен или неки други чврст материјал био је тај што је мост морао да остане покретан. Разлог за то је чињеница да се већина паланки налазила на отвореном друму, што је само по себи било опасно због разбојника, па је покретан мост ноћу

³¹ Zirojević, *Palanka*, 265.

ГРАЂЕЊЕ ТВРЂАВЕ

Поглавље о грађењу Нишке тврђаве подељено је због сложености на неколико периода неједнаких временских дужина. Ти периоди представљају етапе у развоју нишког утврђења, на којем се готово два века непрестано радило. Како је у првим, најважнијим етапама развоја Нишке тврђаве поред османског и аустријски утицај био кључан (у војном, техничком и грађевинском смислу), све факторе и услове који су утицали на то да Нишка тврђава буде грађена онако како је грађена требало је ваљано и јасно представити. Уз то, на градњу Нишке тврђаве утицале су разне локалне и опште прилике у Османском царству – буне, економске кризе, трендови у друштву и политички покрети (Период лала, Танзимат). То што су и они узети у обзир приликом периодизације, приказаће боље како је током векова интересовање Османске државе за Нишку тврђаву варијало, тј. како је она временом губила и добијала на значају.

Под Аустријанцима (1689–1690)

Пошто су Аустријанци освојили Ниш у јеку ратне кампање, радови на Нишкој тврђави обављани су паралелно са текућим војним операцијама. Све подухвате које су у вези са тим нови господари Ниша предузели можемо поделити на два периода: од освајања Ниша до доласка генерал-пуковника Федерика Ветеранија на чело града (24. септембар 1689 – 9. јануар 1690) и од доласка Ветеранија до почетка османске опсаде Ниша (9. јануар – 18. август 1690).

Прва фаза почела је убрзо пошто је аустријска војска заузела Ниш. Свега неколико дана након краћег одмора аустријски врховни командант Лудвиг Баденски наредио је трупамa да почну са санацијом Ниша.⁵¹ Са тим се кренуло 28. септембра, након што је план радова био утврђен, па је 2 000 војника издвојено из аустријског корпуса и почело са радовима на Тврђави. Ти војници-радници били су део од 5 300 људи, колико је Баденски оставио у Нишу, док је он је са остатком војске кренуо ка Видину. У

⁵¹ Veterani, Friedrich graf von. *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*, Waltherischen Hofbuchhandlung, Dresden, 1788, 55.

Нишу је формирана војна управа, на чијем је челу био генерал-потпуковник Енеја Пиколомини, међутим, и он је ускоро са 3 500 људи напустио Ниш и кренуо према северној Албанији. У граду су остали командант гарнизона пуковник Штрасер и заповедник паланке потпуковник Матијас Абрахам Долне из Хајдучког пука Николе (Миклоша) Палфија.⁵²

Што се тиче стања нишког утврђења након аустријског освајања, оно је било лоше. Аустријанци су од утврђења затекли само палисаде и урушени шанац.⁵³ И тај један ров био је урушен, пошто је око паланке за пола дана протрчало најмање 40 000 људи. Заправо, цела непосредна околина паланке била је или спаљена или угажена и уништена. Како је гроф Баденски 30. септембра 1689. године извештавао аустријског цара, Ниш је требало оспособити да помогне војно изоловање Босне и буде сигурно склониште за расуто становништво како би могло да преживи зиму.⁵⁴ Пошто је локално становништво у овом периоду било малобројно, питање је колико су војници који су остали са Штрасером и Долном могли да ураде осим оног основног што им је наређено. Срећом по Аустријанце, о безбедности паланке у том тренутку није морало да се размишља, пошто је аустријска војска током касне јесени и зиме 1689. године унајвеће потискивала османске јединице на Косову и у Старој Србији. Што се тиче конкретних радова, Аустријанци су у овом периоду морали прво да рашчисте терен око паланке и наред који је настао током битке. Има индиција да су у ово време вршени и већи радови, попут изградње бастиона (по Јохану Фајгеу), међутим, како је у јануару 1690. године Ветерани у Нишу затекао само шанац, пре ће бити да су озбиљни радови почели тек са њим.⁵⁵

Почетак 1690. године најавио је још један обрт у Великом бечком рату. Након пораза аустријске војске код Качаника (2. јануар 1690) османска контраофанзива почела је да се усиљава, те су аустријске трупе у Србији морале да се консолидују. С тим у вези, већ 9. јануара у Ниш је стигао генерал-пуковник Федерико Ветерани са задатком да припреми одбрану Ниша и суседних тврђава.

Ветерани је био човек који је одлично радио под притиском и умео да искористи прилике на терену. Све што је урадио у Нишу за време свог борава указивало је на то. Иако је дошао рањен, официре нишког гарнизона примио је одмах, а већ сутрадан 10. јануара обишао је утврђење и варош. Своју мисију у Нишу поделио је на два дела – јачање шире одбране Ниша и јачање самог града. Око првог Ветерани се лично ангажовао: вршио је пријем и распоред аустријских јединица које су се повлачиле пред Османлијама из Старе Србије и са Косова, обилазио је вароши око Ниша

⁵² Ранђеловић, *Аустријска фортификација Ниша 1689–1690. године*, 63.

⁵³ Gerba, Radovan. *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, bd. II (Neue Folge), K. K. Kriegs-Archivs, Wien, 1888, 124.

⁵⁴ Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, 146.

⁵⁵ Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, 165.

ОРГАНИЗАЦИЈА ГРАДИЛИШТА

Као што је код Османлија на поход са главном војском кретао читав један град занатлија, трговаца и покретних складишта да је опскрби, тако је и грађење тврђаве код њих представљало поход који се одвијао у једном месту. Тамо где се отварало градилиште, сјатиле би се реке мајстора, тежака, радника-војника и разних опортуниста да спонтано населе ободе градилишта и формирају дивља насеља око скела, јама, кречана, пећница за цигле, разних ковница и ливница. Тако је током 18. и 19. века изгледао османски Ниш када се у њему градила или поправљала Тврђава. Као кроз артерије, варошким сокацима пуним шута и стазама око античких рушевина, колоне носача цакова и каравани теглеће стоке носили су према змају *накосирешеном* песак, барут, камење и гвожђе, од којих је расло његово камено тело. Попут даха праве немани, око Тврђаве су се мешали и ширили мириси печеног mesa и хлебова за раднике, дим ковачког ћумура и гарежи, смрад љутих металних испарења и кречних јама. Вика радника са скела, лупа чекића и длета добовали су ритам живота у Нишу. Тако је било деценијама.

Како би се разумео начин на који су Османлије градили своје тврђаве и појединости тог процеса које се односе на Нишку тврђаву, ово поглавље подељено је у неколико мањих целина које обухватају све логистичке и организационе делове кључне за настанак тврђаве у Нишу.

Главни људи

На основу описа који смо горе навели, јасно је да је градилиште у Нишу било у некој врсти контролисаног хаоса. Према одговорностима и недлежностима, њиме је управљала мала група хијерархијски организованих ауторитета, те ћемо најважније од њих у овом потпоглављу представити.

У рату и у миру најодговорније лице у Нишу био је његов мухафиз, тј. управник Ниша и Нишког пашалука. Исти ауторитет мухафиз је имао и у ванредним ситуацијама, као што су спровођење великих државних пројеката попут изградње тврђаве. Мухафиз је био дужан да врши контролу

динамике послова и надгледа ангажовање радника – када су са послом почели, када су стали, јесу ли на време примили плате, има ли бегунаца са градилишта и да ли се краду запреге и материјал.³³⁵ Заједно са мимарима и мухендисима мухафиз је обилазио тврђаву у инспекцији пре радова и након што су радови спроведени; без његовог печата кешиф дефтер из Ниша није могао да буде послат у престоницу на разматрање.³³⁶ Уз све ово, нишки мухафиз били су дужни да обезбеђују новац, запрегу, довољан број радника за градилиште састављањем наменских пописа за то (*tertip defterler*).³³⁷ Практично, за све што је било потребно њиховим подређенима, мухафиз су били ти којима се престоница прво обраћала да реше проблем. Сва ова задужења мухафиз је могао да врши лично, али је то радио и преко посредника. У овом другом случају на терену су их често заступали диздари, који су им били директно подређени. Колико је ангажовање мухафиза на нишком градилишту било важно, види се из бројних заповести које су им долазиле из Цариграда. У наређењима која су датована у месеце када се радило на Тврђави нишки мухафиз редовно су подсећани на дужности око радова на њој, уз регуларне обавезе које су имали.³³⁸ Такав је случај са румели валијом Али-пашом (1716), привременим мухафизом Сејидом Осман-пашом Шехсувароглуом, Мехмед-пашом (1716), Абдурахман-пашом (1717) и многима после њих.³³⁹ Када је на градилишту био присутан румели валија или неки од официра са задужењем главног заповедника (*başbug*) све војске у Нишу, нишки мухафиз је био њима подређен. У сваком другом случају паше и алајбегови који су из других санџака долазили са својим спахијама у Ниш да раде били су дужни да следе наређења нишког мухафиза, нарочито ако је у исто време био и румели валија.³⁴⁰ Међутим, ауторитет нишког мухафиза био је највиши само у административном смислу. Када је у питању сам процес градње, ту су била стручна лица која су квалификована да имају надлежност за управљање градилиштем

³³⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d, 129 (h. 611), почетак децембра 1719; BOA, A. DVNS. MHM. d, 129 (h. 896), 30. април 1720; BOA, A. DVNS. MHM. d, 129 (h. 1002), мај–јун 1720. Део ових обавеза мухафиз је делио са бина емином, што значи да су набројане дужности биле толико важне да је био потребан двоструки надзор њиховог извршавања.

³³⁶ Engin, Hakan. *Tuna savunma hattında bir Osmanlı istihkâmı: Askeri ve mâli yönleriyle İbrail Kalesi'nin organizasyonu (1711–1829)*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2022 [Doktora tezi], 263, 264.

³³⁷ BOA, MAD d, 5340 (520, 521), 25. фебруар 1725.

³³⁸ Више о дужностима нишких управника видети у: Ранђеловић, Милан. *Османски ујравници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, Scero Print, Ниш, 2022.

³³⁹ Uzun, H. 1128–1129 125 numaralı Mühimme Defteri (*Tasnif-metin*), 184, 209–210, 322, 364–365.

³⁴⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d, 129 (h. 912, 915–921), почетак априла 1720; BOA, A. DVNS. MHM. d, 129 (h. 1052), почетак јуна 1720; BOA, A. DVNS. MHM. d, 129 (h. 1053, 1058), почетак августа 1720; BOA, A. DVNS. MHM. d, 131 (h. 1342–1344), средина фебруара 1724; BOA, A. DVNS. MHM. d, 134 (h. 51–61), крај марта 1727.

Поред дрвене грађе, камен је такође био још један од основних материјала на нишком градилишту, нарочито важан због своје дуготрајности. Коришћен је у обрађеним блокови-ма (за зидове бедема, суви ров и друге равне партиције), ломљен (за суви ров и зграде) и уситњен, као цементно везиво мешано са другим материјалима.

Вађење камена био је мучан посао. Камен је у мајданима прво раздијан барутом, јер би ангажовање радне снаге за то упропастило људство и преду-

го трајало. Овакву праксу потврђује једно наређење издато 1784. године управнику Царског арсенала у Цариграду, ђебеџибаши Ахмед-аги. Он је те године издао 349 кија црног барута за раздијање камења које је требовано за нишко градилиште.⁵⁴⁷ Одваљене делове камења преузимали су тузаци камена и мајданције на даљу обраду, а затим су га као готов грађевински материјал слали на нишко градилиште. Транспорт камена био је такође тежак посао. Зато се водило рачуна да буду коришћени каменоломи у близини Ниша – у Хуму, Каменици и код Нишке Бање.⁵⁴⁸ У једном случају камен је донет из Цариграда (новембар, 1721).⁵⁴⁹ Била су то четири велика камена за капије Тврђаве. Како у документима нема података да је реч о камењу неке посебне каквоће, вероватно да су у питању били декоративни делови које је наменски требало да обраде вешти престонички уметници. Ако је то случај, онда би ова четири камена могли да буду *кошнице* (*muqarnas*) на Стамбол капији, вретенасти стубови Београдске капије или два натписа о Ахмеду III који су стајали изнад ових капија.

Када је у питању обрађени камен нађен на терену, он је потицао из античког, тј. римског и каснијих предосманских периода. На њега се најлазило случајно на градилишту, као током аустријских радова 1689–1690. године; коришћени су делови старих здања која су још увек била видљива у вароши, а за античким гробницама, стубовима, тесаним каменом, мозаицима и миљоказима трагало се широм читавог пашалука. Експлоатацију

Мукарна Стамбол капије (лево) и декоративни стуб Београдске капије (десно)

⁵⁴⁷ BOA, C. AS, 917/39611, 27. фебруар 1784.

⁵⁴⁸ Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, 335.

⁵⁴⁹ BOA, MAD d, 5340 (47), 15. новембар 1721.

УНУТРАШЊОСТ ТВРЂАВЕ

Унутрашњост Нишке тврђаве представљала је свет за себе. Била је то средина у којој су масивни зидови део *иправоверних* у Нишу изоловали и штитили од немуслиманског залеђа и свега претећег што се, не тако ретко, назирало иза њега. Ова предност локације утицала је на то да у Тврђави буду смештене најважније институције локалне османске власти, а архитектура верских и профаних здања буде богатија и сложенија него у другим деловима града. Пошто би бављење бедемима и одбраном Тврђаве било само бављење формом, а не и садржајем овог сложеног урбаног комплекса, последње поглавље књиге посветили смо инфраструктури која се налазила унутар њених зидина.

Махале

Када је реч о етничком и верском саставу становништва које је живело унутар Тврђаве, логично се намеће питање да ли је било и немуслимана који су живели овде. Одговор на ово питање налазимо доста рано, у другој деценији 18. века када се Нишка тврђава формирала. Године 1718. нишки мухафиз Али-паша обратио се султану и тражио од њега да изда заповест која ће му дати законска права да истера немуслимане насељене унутар параметра који је међио шанац Тврђаве.⁵⁷⁶ Дакле, реч је о немуслиманима који су живели баш на месту где је подизана Тврђава. Аргумент мухафиза био је да зимије не могу да живе унутар шанца Нишке тврђаве и да треба да се иселе у варош; да њихова имања треба дражбом да се продају муслиманима, али без притиска због висине цена.⁵⁷⁷ Султан је ово одобрио, те је 3. септембра 1718. године издао дозволу нишком мухафизу да дела. Годину дана након истеривања зимија из Нишке тврђаве и Видинска тврђава била је уређена на исти начин. У питању је био неписани закон *ипранице* (*kanun-i serhad*), за који је Р. Градева установила да се не среће у изворима из ранијих

⁵⁷⁶ Иванова, *Видинският Варош и канун-и серхад (към ойношенията между християни и мюсюлмани на османската военна йраница през йървайта йоловина на XVIII в.)*, 376.

⁵⁷⁷ Исто, 376.

периода.⁵⁷⁸ Сврха је била ускратити могућност (непоузданим) зимијама, који су се за време ратова с Аустријом показали нелојалним, да поново угрозе османску власт у важним центрима. Иако оваква политика делује дискриминаторска и сегрегациона, она се заправо није разликовала од оног како су Аустријанци поступали у местима у Србији која су освојили од Османлија. На пример, у Београду је политика аустријских власти била да формира чврсту немачку заједницу (како је цар Карл VI и наредио), па су зато након 1717. године овде довођени немачки колонисти и насељавани на Дорћолу (немачком Београду), док су Срби и остали били у Горњој (око Саборне цркве) и Доњој вароши (касније Савамали).⁵⁷⁹ Оваквих колониста било је и у Нишу за време аустријске власти, те је вероватно и овде становништво издвајано на више (немачко, угарско) и мање поуздано (Србе и остале). Што се тиче Нишке тврђаве, то што је било забрањено да се у њој немуслиmani насељавају, није значило и да им је било забрањено да у Тврђави воде своје послове. Већ смо раније поменули случај из 1717. године, када је управник Ниша Ибшир Хусеин-паша хапсио људе који су на тврђавској чаршији од зимија и осталих продаваца противзаконито наплаћивали пијачну таксу и на тај начин их глобили. Да у питању није пракса коју је султанова заповест о иселавању (1718) прекинула, говори то што је сто година касније у Тврђави, код једне од капија, био хан мутавџије Голуба, човека који је заједно са епископом Мелентијем и још четворицом истакнутих хришћана обешен 1821. године.⁵⁸⁰ Овај хан, тј. кафана, био је место у коме су се окупљали незадовољни Срби да негодују против османске државе. Непознато је уз коју капију би ова кафана могла да се налази, али тих година је у Тврђави постојао *невернички* део, где је била Џамија хаџи Мустафе.⁵⁸¹ Ово место није било део Тврђаве који су зимије насељавали, али очигледно да је био познат по томе што су се немуслиmani овде дуже задржавали.

Што се тиче самих махала, као и код других османских градова, махале у Нишу настале су око муслиманских боготоља, задужбина (*vakıf*) и задужбинских комплекса (*külliye*) који су ишли уз њих. Међутим, прецизно лоцирање првих нишких џамија и месџида отежано је због недовољно археолошких истраживања, недостатка османске архивске грађе, као и због непрецизности и оскудности података у већем делу архивске грађе која је сачувана.⁵⁸² Просторни размештај првих градских махала тешко је јасно утврдити, па самим тим и визуелно пројектовати њихов распоред.

⁵⁷⁸ Gradeva, Rossitsa. *Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries*, The Frontiers of the Ottoman World, ed. A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford, 2009, 351.

⁵⁷⁹ Zirojević, Olga. *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2009, 215; Илић-Агапова, Марија. *Илустрирана историја Београда*, Библиотека општине града Београда, Београд, 1933, 173.

⁵⁸⁰ BOA, NAT, 935/40482, 28. мај 1821.

⁵⁸¹ BOA, NAT, 1529/41, 8. април 1815.

⁵⁸² На овај проблем указали смо са више детаља у предговору књиге.

тј. место где се налазила Џамија Мурата I, остао са западне стране јавног пута.⁶⁰¹ Ова главна саобраћајна артерија у Тврђави звала се Царска улица (Hünkar cadde). Негде изнад данашњег Планинарског дома на Царску улицу са источне стране издијао је Муфтијски, тј. Муфти-ефендијин сокак, мања саобраћајна траса која се протезала на исток, према Воденој/Јагодинмалској капији. Овај сокак одвајао је североисточни део Тврђаве (виши део Махале Царске џамије, тј. изворне Махале Џамије султана Мурата I) од њеног нижег дела на југоистоку Тврђаве.

У вези са одвајањем источне Махале Царске џамије на северни и јужни део, као и чињенице да је западна Махала Балија Једренца почињала тек од Београдске капије, биће да је у време када је настао фискални дефтер 1719. године Нишка тврђава имала четири стамбене целине – две мале на нижој, јужној страни и две велике које су заузимале северни део Тврђаве. Од ових махала у јужном делу Тврђаве за ону која је била на западној страни зна се да је у првој половини 18. века била позната под именом Махала Београдске капије. Након неког времена уследило је интегрисање мањих јужних махала у веће које су доминирале севером, и на тај начин дошло је до урбанистичке поларизације Тврђаве на западну (Махала Балија Једренца) и источну (Махала Царске џамије) половину.

Што се тиче објеката који су се налазили у ове две махале на југу Тврђаве, поменути дефтер из 1719. године наводи следеће: западно (лево) од Стамбол капије био је дућан (4 x 6 зира) који се налазио између табије, пута, бакалнице и пекаре. Занимљиво је да је ова пекара била радња у којој су се правила и продавала слатка пецива (çörekçi fırın), што значи да је у питању једна од најстаријих нишких посластичара. Овде се налазио и хамам Мехмед-бега Минетоглуа, који у Тврђави стоји и данас. Овај део Тврђаве звао се Махала Београдске капије.

Источно, тј. десно од Стамбол капије у Тврђави, стајали су празна парцела (4 x 5 зира), нови дућан, Водена капија и пут који је водио од Водене капије дуж бедема; дућан (5 x 6 зира) код Стамбол капије око којег су били пекара, пут и јендек. Код џебеџијске касарне у чаршији био је један дућан (4 x 4 зире), а око њега бакалница, зид џебеџијске касарне, бојацијска радња и пут. Код џебеџијске касарне био је још један дућан (3 x 3 зире) окружен дућаном Ахмеда Челеџије и мумџијским дућаном. На чаршију је издијао и један приватни посед (3 x 3 зире), око којег су биле две бакалнице и један дућан. Ближе Воденој капији био је терзијски дућан (3 x 4 зире), а код њега стабло тополе, пут, (Осман-пашина) табија и бакалница. Поред ове терзијске радње био је још један дућан (4 x 6 зира), за који се наводи да је на приватном поседу. Код Водене капије био је велики приватни

⁶⁰¹ Дакле, Царска улица није „административно“ одвајала Махалу Џамије султана Мурата I и Махалу Балија Једренца.

децидне одговоре, већ у најбољем случају само да пружи поуздане смернице за даља истраживања на ову тему. Како бисмо надоградили резултате претходних истраживача који су се бавили овом темом, посветићемо се само оним исламским богомољама за које се неоспорно зна да су биле смештене унутар Тврђаве и навести имена под којима се јављају у османским документима.⁶⁰⁴

Иако је на аустријским мапама из 1737. године унутар Тврђаве приказано четири *мошеја*, још у време владе султана Мурата III (1574–1595) на простору нишке паланке, а касније и Тврђаве, налазило се заправо шест муслиманских богомоља.⁶⁰⁵ То објашњава несклад између података које доноси османска грађа и аустријске мапе.

Хамза-бегова џамија била је у Нишкој тврђави, тј. припадала је простору старије паланке, пошто је изграђена у периоду 1565–1573. године.⁶⁰⁶ У питању је једна од мањих нишких џамија. Била је на месту античких терми из 4. века код Београдске капије.⁶⁰⁷

Хамза-бегова џамија

⁶⁰⁴ Због великог рашчишћавања Тврђаве од сувишне и пропале грађе након 1878. године питање је колико ће у будућим ископавањима археологија моћи да допринесе решавању овог проблема. Међутим, остављамо могућност да у будућности преко наших радова или радова других истраживача бављење овим проблемом донесе јасније или коначне одговоре.

⁶⁰⁵ ЗЗЗСКН, Д, Андрејевић, Борислав. *Бали бејова или Реисова џамија у тврђави*, 10.

⁶⁰⁶ Бојанић, *Градске чејверџије и знаменитије грађевине*, 129.

⁶⁰⁷ Matković, *Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera*, 50; ЗЗЗСКН, Д, Андрејевић, Борислав. *Бали бејова или Реисова џамија у тврђави*, 8.

Кула у Нишкој тврђави из Громановог албума 1879 (лево)
и на фотографији из 1916. године (десно)

током 18. или 19. века дошло до измештања сат-куле из источне у западну махалу Тврђаве, није нам познато.

Османска грађа настала након 1878. године исто је захвална за откривање података о инфраструктури Нишке тврђаве. За то су нарочито важни документи који се односе на решавање имовинских питања некадашњих становника Тврђаве. Извесни Мухамед Емин, који је некада живео на адреси бр. 8 у Муфтијском сокаку, тражио је 1887. године од кабинета великог везира да код српске владе издејствује компензацију за посед који му је остао овде.⁶⁴⁹ Како се види из докумената, Мухамед Емин

⁶⁴⁹ ВОА, НР. ТН, 745, 31. октобар 1887.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

728.81(497.11)
712.253(497.11)
94(497.11)"16/17"

РАНЂЕЛОВИЋ, Милан, 1981-

Нишка тврђава : (1689–1878) : настанак и развој / Милан Ранђеловић, Озан Чекмез. - 1. изд. - Ниш : Друштво економиста Економика, 2025 (Ниш : Графика Галеб). - 234 стр. : илустр. ; 25 см. - (Библиотека часописа Економика ; књ. 143)

Тираж 300. - Речник мање познатих речи: стр. 205-210. - Речник топонима: стр. 211. - Биографије аутора: стр. 234. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 216-230. - Resume. - Регистри.

(978-86-82908-08-1)

1. Чекмез, Озан, 1993- [аутор]
а) Ниш - Тврђава б) Ниш - Историја

COBISS.SR-ID 180117769